

Marian Marek Drozdowski
Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk

Przez trud i cierpienie do wolnej Ojczyzny.
Bogu i Ojczyźnie. Kościół w okresie odzyskania
przez Polskę Niepodległości. Na marginesie wystawy
Muzeum Archidiecezji Warszawskiej
(10 grudnia 2018–10 marca 2019)

We wstępie do katalogu wystawy, której koncepcję opracował Jacek Chromy, korzystając z pomocy kuratorów wystawy – dr Ewy Korpysz i Piotra Plewa oraz współpracy merytorycznej prof. dr. hab. Jana Żaryna i dr. Tadeusza Krawczaka, dyrektor Muzeum ks. dr Mirosław Nowak podkreśla:

Ze względu na swoją misję koncentrujemy się na przedstawieniu roli Kościoła w złożonym i długotrwałym procesie dążenia do odzyskania przez Polskę wolności. Ludzie Kościoła odegrali w tym dziele wielką rolę. Liczyła się modlitwa, wiara, nadzieja i praktyczne zaangażowanie. Na to teraz chcemy zwrócić uwagę. W zbiorach Muzeum zachowały się obiekty, które włączają się w tę wystawienniczą narrację. Nie są to poza wyjątkami w tym przypadku dzieła sztuki wysokiej. Raczej obrazują zjawiska popularne, czasem masowe, ale będące świadectwem tego, że proste środki mogą odgrywać wielką rolę w kształtowaniu świadomości patriotycznej i religijnej. W wielu polskich domach często do tej pory znaleźć można wizerunki Maryi, pamiątki z odbytych pielgrzymek, zgoła nie piękne, ale w swej prostocie poruszające¹.

¹ *Katalog. Przez trud i cierpienie do wolnej Ojczyzny*, Warszawa 2018, s. 5.

Na wystawie w sposób estetyczny, a jednocześnie bardzo syntetyczny przypomniano rolę duchowieństwa w konfederacji barskiej, powstaniu kościuszkowskim, listopadowym, Wiośnie Ludów, a przede wszystkim w czasie powstania styczniowego. W prezentowanym katalogu dokumenty wystawiennicze wzbogacają wnikliwe studia siostry Teresy Antonietty Frącek RM *Święty abp Zygmunt Szczęśny Feliński nigdy nie zwątpił w powstanie, wolnej, niepodległej Polski*. „Arcybiskup Feliński – podkreśla siostra Frącek – w swej działalności dążył do zjednoczenia sił narodowych dla wspólnego dobra kraju. Bolał nad rozbięciem społeczeństwa na białych i czerwonych i na różne skrajne frakcje. Nigdy jednak nie potępił, ale wzywał do rozwagi i pracy dla dobra Ojczyzny. Toteż pisano o nim, że stanął jak »anioł pokoju« pomiędzy zwalczającymi się stronnictwami”². Wcześniej zachęcał do zjednoczenia, do solidarnego działania dla dobra Ojczyzny. Wkrótce skazany na wygnanie na czas nieograniczony, spędził w Jarosławiu nad Wołgą 20 lat. W 1864 roku został pozbawiony zarządu archidiecezją warszawską. Na wygnaniu organizował pomoc materialną dla polskich wygnańców. Rodakom wątpiącym po klęsce powstania w możliwość odrodzenia niepodległego państwa polskiego odpowiadał w swych *Pamiętnikach*: „Kto nie żąda niepodległości lub o możebności jej odzyskania zwątpi, ten nie jest polskim patriotą, tego ta umęczona i bolejąca, ale pełna życia matka, nie zna już za syna”³. Koniec życia arcybiskup Feliński spędził w zaborze austriackim, we wsi Dziwniaczka na Podolu, gdzie prowadził aktywną działalność duszpasterską, dobroczynną i społeczną wśród polskiej i ukraińskiej ludności wiejskiej, opiekując się Zgromadzeniem Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi⁴.

Bohaterem powstania styczniowego był jego dyktator od 17 października 1863 roku, Romuald Traugutt (16.01.1826–5.08.1864), osoba głęboko religijna, o czym świadczy jego korespondencja z Piusem IX, stylistyka rozkazów do wojsk powstańczych, korespondencja z żoną i modlitwa w Cytadeli Warszawskiej przed 30-tysięcznym tłumem warszawiaków w dniu 5 sierpnia 1864 roku przymusowo skoncentrowanym na placu egzekucji⁵.

W powstaniu styczniowym brali udział polscy święci. Józef Kalinowski, imię zakonne Rafał (1.09. 1835–15.11.1907) był związany z frakcją „czerwo-

² Ibidem, s. 33.

³ Ibidem, s. 43.

⁴ Ibidem, s. 151.

⁵ *Encyklopedia Polska*, Warszawa 2008, t. 11, s. 269–270.

nych”. Kierował sekcją wojny i był szefem Wydziału Wykonawczego Litewskiego Rządu. W 1864 roku skazany został na karę śmierci, zmienioną na 10 lat zesłania na Sybir. Po powrocie w 1877 roku wstąpił do zakonu karmelitów bosych i przyczynił się do jego odnowy. Kanonizowany przez Jana Pawła II 20 listopada 1991 roku, jest bohaterem Litwy, Białorusi i Polski⁶.

Świętym jest także Adam Chmielowski – brat Albert (20.08.1845–25.12.1916), uczestnik powstania w latach 1863–1864, później uczeń W. Gersona i absolwent Akademii Sztuk Pięknych w Monachium. Malował sceny powstańcze, rodzajowe i krajobrazy. W 1876 roku zorganizował w Krakowie przytułek do bezdomnych i nędzarzy. W 1888 roku założył III zakon franciszkański albertynów, a w 1891 roku albertynek. Pisał o nim Żeromski w *Nawróceniu Judasza* i Karol Wojtyła w utworze *Brat naszego Boga*⁷.

Jednym z głośnych bohaterów powstania styczniowego był wikary z Łukowa Stanisław Brzóska (1834–1865), uwięziony w 1861 roku za patriotyczne kazania. W 1862 roku został Naczelnikiem Cywilnym powiatu łukowskiego. 22 stycznia organizował atak powstańców na Łuków. Mianowany przez Rząd Narodowy naczelnym kapelanem i generałem, dowodził oddziałem złożonym głównie z chłopów w bitwie pod Siemiatyczami i Fajslawicami. Walczył do jesieni 1864 roku, ukrywając się we wsiach. W kwietniu 1865 roku został aresztowany i powieszony w Sokołowie Podlaskim⁸.

Sytuacja Kościoła i inteligencji katolickiej w okresie narodzin II Rzeczypospolitej w latach 1918–1922 była bardziej skomplikowana. Do czasu wybuchu rewolucji październikowej dyplomacja watykańska, opierając się na monarchii austro-węgierskiej gotowa była poprzeć tę swoistą unię przez jej rozszerzenie przez Polskę. Dotychczas Benedykt XV wspierał swym autorytetem działalność Generalnego Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny w Polsce, pod przewodnictwem Henryka Sienkiewicza, Ignacego Paderewskiego i Antoniego Osuchowskiego. Działalność charytatywna Kościoła we wszystkich zaborach, szczególnie aktywna w zaborze austriackim, dzięki pracy Adama Sapięhy biskupa krakowskiego i Józefa Bilczewskiego arcybiskupa lwowskiego, zdobywała zaufanie najbiedniejszych warstw społecznych. W Królestwie Polskim natomiast, w którym rewolucja przemysłowa zwielokrotniła szeregi

⁶ Ibidem, t. 4, s. 25.

⁷ Ibidem, t. 2, s. 84.

⁸ *Ludzie którzy przeszli do historii. Podręczny szkolny słownik znanych Polaków*, Warszawa 2002, s. 52.

robotnicze w mieście i na wsi, autorytet Kościoła starała się znacznie osłabić ideologia świeckiego socjalizmu i antyklerykalnego agraryzmu. Przywódcy PPS i PSL Królestwa domagali się świeckiego nauczania i reformy rolnej obejmującej także własność kościelną. Autorytet hierarchii kościelnej w początkach wojny osłabiał lojalizm wobec carskich władz, a od 1917 roku aktywny udział w działalności powołanej przez okupanta Rady Regencyjnej. Niższe duchowieństwo natomiast brało aktywny udział w organizacjach, kierowanych przez ruch narodowo-demokratyczny, w tym w Macierzy Szkolnej, Sokole, Harcerstwie oraz stowarzyszeniach zawodowych i kulturalno-oświatowych. Przekazanie władzy politycznej Józefowi Piłsudskiemu 14 listopada 1919 roku przez Radę Regencyjną, a przede wszystkim powstanie ogólnonarodowego gabinetu Ignacego Paderewskiego wzmocniło autorytet Kościoła i jego inteligencji, czego wyrazem były wyniki wyborów do Sejmu Ustawodawczego 26 stycznia 1919 i do samorządu miejskiego w lutym 1919 roku. Autorytet ten wzrósł poważnie w czasie wojny polsko-bolszewickiej, szczególnie w okresie jej krytycznego stadium latem 1920 roku. Wtedy Apele Jasnogórskie Episkopatu z lipca 1920, szerokie poparcie dla Armii Ochotniczej gen. Józefa Hallera i Pożyczki Odrodzenia Narodowego, aktywna działalność kurii polowej biskupa Stanisława Galla i masowy udział młodzieży harcerskiej w ochotniczej służbie wojskowej i pomocniczej ożywiły życie religijne całego narodu i ułatwiły jego zjednoczenie wokół Naczelnego Wodza i Rady Obrony Państwa.

Naród nasz w czasie wojny polsko-bolszewickiej mógł liczyć na poparcie Stolicy Apostolskiej, czego wyrazem było m.in. orędzie Benedykta XV do Narodu Polskiego z 15 października 1918 roku:

Naszym życzeniem jest, aby Polska odzyskała swoją pełną suwerenność, mogła jak najrychlej w zespole państw zająć przynależne jej miejsce i dalej rozwijać swoją historię narodu cywilizowanego i chrześcijańskiego. Życzymy również wszystkim narodom, także niekatolickim, niegdyś podległym Rosji, aby i im danym było rozstrzygnąć o własnym losie i rozwijać się pomyślnie według swych pragnień i sił sobie właściwych⁹.

To życzenie było zgodne ze strategią polityki zagranicznej Józefa Piłsudskiego w sprawie Ukrainy, Białorusi. Naczelnik Państwa przyjmując 19 sierpnia 1919 roku listy uwierzytelniające od nuncjusza Achilles Rattiego podkreślił:

⁹ M.M. Drozdowski, *Józef Piłsudski, Naczelnik Państwa Polskiego 14 XI 1918–14 XII 1922*, Warszawa 2017, s. 185.

Polska szczyli się tym, że była w ciągu wieków przedmurzem chrześcijaństwa. Stolica Apostolska, w trosce swej o uznanie naszego niezachwianego poświęcenia nie omieszkała w ponurych chwilach naszych dziejów przeciwstawić się niecej zbrodni rozbiorów. Polska pozostanie strażniczką swych tradycji i starać się będzie jaśnieć siłami moralnymi, których źródłem jest religia¹⁰.

Warto także przypomnieć istotny fakt. Gdy wojska bolszewickie zbliżały się do Lwowa, Warszawy, Włocławka, Płocka i Torunia, Naczelnik Państwa zaproponował Radzie Obrony Państwa przeniesienie stolicy do Częstochowy, pamiętając o symbolu obrony Jasnej Góry przed potopem wojsk szwedzkich w 1655 roku i o przełomie w traktowaniu obowiązków względem zagrożonego państwa, pod wpływem tej obrony. Polski sukces w bitwie warszawskiej, stoczonej w sierpniu 1920 roku spowodował rezygnację z przenoszenia stolicy, w której nie poddał się psychozie ewakuacji nuncjusz Achilles Ratti¹¹.

Kościół miał istotny wpływ na pojednanie narodowe powstałe w czasie agresji wojsk bolszewickich na etniczne ziemie Polski latem 1920 roku. W tym pojednaniu towarzyszył mu Naczelny Wódz, gen. Józef Haller – Główny Inspektor Armii Ochotniczej i później dowódca Frontu Północnego, a jednocześnie przewodniczący ZHP, młodzieżowi ochotnicy, a także kombataneci powstania styczniowego.

Wystawa Muzeum Archidiecezji Warszawskiej przypomina rolę wielu duchownych i osób świeckich zasłużonych dla odrodzenia państwowego.

O postawie Episkopatu w latach I wojny światowej wnikliwie napisał w *Katalogu* dr Tadeusz Krawczak – dyrektor Archiwum Akt Nowych, podkreślając:

Arcybiskupowi Kakowskiemu należy przypisać zasługę, że powstrzymał regentów Lubomirskiego i Ostrowskiego od dania w przyszłości zobowiązań na rzecz państw centralnych. On też był inicjatorem przekazania władzy w ręce Piłsudskiego. O swoich posunięciach i zamiarach informował Kakowski członków galicyjskiego Episkopatu, prosząc ich o radę, gdyż wychodził z założenia, że mają oni za sobą spore doświadczenie polityczne. W osobach Kakowskiego i Przeździeckiego wniósł Kościół ważny wkład w tworzenie struktur organizacyjnych przyszłego państwa¹².

¹⁰ Idem, *Metropolia Warszawska a narodziny II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998, s. 51.

¹¹ Idem, *Budowniczości II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2018, s. 37.

¹² *Przez trud i cierpienie...*, op. cit., s. 111.

Doktor Ewa Korpysz pisząc o obrazie dróg wiodących do niepodległości w artefaktach Muzeum Archidiecezji Warszawskiej, przypomina m.in. często anonimowe przekazy z okazji jubileuszu 500-lecia (8.09.1882) obrazu Czarnej Madonny na Jasnej Górze¹³. Pisze ona także o ponadczasowej wymowie obrazu Jacka Malczewskiego *Proroctwo Ezechiela*, przedstawiającego wizję zmartwychwstania Ojczyzny.

Wybitną postacią związaną z dziejami polskiego Kościoła i społeczeństwa był arcybiskup Achilles Ratti, nuncjusz apostolski w Polsce w latach 1919–1921, arcybiskup Mediolanu 1921–1922 i 259. papież – Pius XI, w latach 1922–1939. Pamiętam z dzieciństwa sprawozdanie Polskiego Radia z uroczystości jego pogrzebu. Tak on wspominał bitwę warszawską:

Te lata (...) pozwoliły Nam poznać naocznie pierwsze zapaly Waszego odrodzenia i porywy do życia, następnie trudności, rozterki, niebezpieczeństwa, walki i bohaterstwa, gdy w tych na zawsze okrytych chwałą dniach przed świętem Wniebowzięcia Matki Boskiej w 1920 r. na brzegach Waszej cichej Wisły odbył się cudowny bój między aniołem życia i aniołem śmierci, w którym najśodsza Królowa Korony Polskiej z Jasnej Góry częstochowskiej raczyła natchnąć czynem męczeńskim księdza Skorupkę i jego młodocianych towarzyszy dla zbawienia Polski i zbawienia Europy¹⁴.

Ksiądz Ignacy Skorupka (1893–1920) był jako prefekt w kilku szkołach Komendantem Męskiego Hufca ZHP Okręgu Łódzkiego. W lipcu 1920 roku, na własną prośbę został kapelanem garnizonu praskiego I Batalionu 236. Pułku Piechoty Armii Ochotniczej. Zginął od postrzału w głowę w bitwie stoczonej 14 sierpnia 1920 roku pod Ossowem, będącej częścią bitwy warszawskiej. W czasie uroczystego pogrzebu gen. Józefa Haller nadał mu pośmiertnie Krzyż Srebrny Orderu *Virtuti Militari*¹⁵.

Wśród kobiet zasłużonych dla Kościoła i społeczeństwa, zaangażowanych bezpośrednio w budowę II Rzeczypospolitej, wymieniłbym Różę Czacką, imię zakonne Elżbieta (1876–1961). Po utracie wzroku w 1910 roku założyła istniejące do czasów współczesnych Towarzystwo Opieki

¹³ Ibidem, s. 123.

¹⁴ Ibidem, s. 158.

¹⁵ Ibidem, s. 159.

nad Ociemniałymi. W 1918 roku zorganizowała zgromadzenie franciszkanek Służebnic Krzyża. W 1922 roku rozpoczęła w Laskach budowę nowoczesnego ośrodka kształcenie niewidomych¹⁶.

W dziejach naszego Kościoła istotną rolę odegrały siostry Ledóchowskie. Święta Halka Ledóchowska, imię zakonne Urszula (1865–1939) była założycielką urszulanek szarych. W 2003 roku została kanonizowana przez Jana Pawła II. Od 1907 roku działała wśród Polonii Petersburga. W 1914 roku zmuszona do opuszczenia Rosji, przeniosła się do krajów skandynawskich, gdzie pracowała na rzecz Generalnego Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny w Polsce i Centralnego Komitetu Obywatelskiego wspierającego w Rosji polskich uchodźców wojennych. Po powrocie do kraju w 1920 roku utworzyła pierwszy dom urszulanek szarych w Pniewie, a następnie w innych miastach, we Włoszech i we Francji. W swej twórczości pisarskiej upowszechniała etos chrześcijański wśród dzieci i młodzieży

Jej starsza siostra Maria Teresa Ledóchowska (1863–1922), misjonarka, klawerianka, prowadziła misję w Afryce. Nazywano ją Matką Afryki. Była założycielką komitetów do walki z niewolnictwem. W 1975 roku została beatyfikowana¹⁷.

Historycy dziejów Kościoła w Warszawie nie doceniają – moim zdaniem – roli Antoniego Władysława Szlagowskiego (1864–1956). Był on wybitnym kaznodzieją i pisarzem, członkiem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego i Zarządu Kasy im. J. Mianowskiego. W latach 1895–1918 był profesorem Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Warszawskiego. W latach narodzin II Rzeczypospolitej zaangażował się w propagowanie dokonań Uniwersytetu Warszawskiego, Politechniki Warszawskiej i SGGW, był współorganizatorem spotkań, poświęconych kolejnym rocznicom Konstytucji 3 Maja i 100. rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki, patronem Legii Akademickiej – 36. pp, żegnając poległych jej żołnierzy. Szczególną aktywność duszpasterską ujawnił w czasie wojny polsko-bolszewickiej¹⁸. W latach 1927–1928 był rektorem Uniwersytetu Warszawskiego, w latach 1928–1929 jego prorektorem, a od 1928 roku warszawskim biskupem sufraganem. W czasie powstania warszawskiego przejął urnę z sercem Fryderyka Chopina od Niemców i przechował ją w Milanówku. W latach 1943–1948 zrzędał archidiecezją

¹⁶ *Encyklopedia Polska*, Warszawa 2008, t. 2, s. 162.

¹⁷ *Ibidem*, t. 6, s. 16–17.

¹⁸ Zob. Ks. dr A. Szlagowski, *Mowy akademickie 1915–1921*, Poznań 1921.

warszawską jako wikariusz kapitulny z prawami biskupa rezydencjonalnego¹⁹.

W ruchu harcerskim archidiecezji warszawskiej, w czasie narodzin II Rzeczypospolitej, istotną rolę odegrało dwóch wybitnych kapelanów o odmiennych poglądach politycznych. Pierwszym był ks. Jan Paweł Mauersberger (1877–1942) – sympatyk ruchu niepodległościowego Józefa Piłsudskiego. W 1915 roku został członkiem Naczelnej Komendy Skautowej po ustąpieniu ks. Kazimierza Lutosławskiego. 1 września 1916 roku doprowadził do połączenia czterech central skautowych w Związek Harcerstwa Polskiego. Współpracował z czasopismami: „Harcercz i Harecmistrz”. W 1919 roku był kapelanem Wojska Polskiego. W latach 1923–1929 przewodniczył ZHP. W 1934 roku został mianowany Kanclerzem Kurii Polowej WP. Opracował m.in. *Katechizm harcerski*. W latach 1940–1942 był przewodniczącym ZHP²⁰. Przed śmiercią napisał *Komentarz do Prawa i Przyrzeczenia harcerskiego*.

Aktywnym uczestnikiem ruchu narodowo-demokratycznego był ks. Kazimierz Lutosławski ps. Jan Zawada (1880–1924). W 1912 roku został członkiem Naczelnej Komendy Skautowej Królestwa Polskiego, w 1913 zorganizował kurs skautowy w Skolem dla młodzieży Królestwa Polskiego. W latach 1916–1918 był komendantem chorągwi ZHP w Moskwie. Aktywnie działał w Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny i w Stronnictwie Narodowo-Demokratycznym w Rosji. Po powrocie do kraju był członkiem Zarządu Głównego Związku Ludowo-Narodowego. W czasie wojny polsko-bolszewickiej był kapelanem WP i posłem na Sejm, aktywnym krytykiem polityki obozu belwederskiego. Był autorem wielu gawęd harcerskich i *Śpiewnika polskiego skauta*, jak również filistrem honorowym korporacji „Sparta”, założonej przez harcerzy²¹.

Gratulując zorganizowania recenzowanej wystawy i wydania katalogu, pragnę zachęcić ks. dr. Mirosława Nowaka do rozpoczęcia przygotowań do dwóch nowych wystaw: „Metropolia Warszawska w czasie wrześniowej obrony Warszawy 1939 roku” oraz „Kościół i społeczeństwo Metropolii Warszawskiej w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920”.

Marian Marek Drozdowski

¹⁹ *Encyklopedia Warszawy*, Warszawa 1994, s. 840.

²⁰ M.M. Drozdowski, *Metropolia Warszawska...*, op. cit., s. 477–478.

²¹ *Ibidem*, s. 474.